

RAPPORT 2014:47

KULTURHISTORISK KARTERING OCH INVENTERING

KVARNAR, SÅG OCH SMEDJA LÄNGS ORRNÄSÅN

RAÄ 234-237
ORRNÄS 2:1 OCH SVÄM 1:1
ÖDESHÖGS SOCKEN OCH KOMMUN
ÖSTERGÖTLANDS LÄN

EVA KLOTZ

Kvarnar, såg och smedja längs Orrnäsån

Innehåll

Sammanfattning	2
Inledning	4
Områdesbeskrivning.....	4
Syfte	4
Metod och dokumentation.....	4
Resultat	5
Resultat av kart- och arkivgenomgång.....	5
1. Orrnäs kvarn	6
2. Sväms tullkvarn	7
3. Ramsågen	8
4. Spiksmedjan	8
Resultat efter fältarbete.....	9
1. Orrnäs kvarn	9
2. Bossgårds kvarn	11
3. Ramsågen	12
4. Spiksmedjan	13
Kommentar till åtgärdsförslag	14
Referenser	14
Tekniska uppgifter	15
Bilaga 1. Beskrivning av nya fornlämningar	16

Omslagsbild: Sväms kvarn och mjölnarboställe. Bakom kvarnbyggnaden skymtar taket till Orrnäs kvarn. Fotot taget någon gång före 1918 då verksamheten lades ner. Fotograf: S. Kullerstrand. Original hos Ödeshögs hembygdsförening.

ÖSTERGÖTLANDS MUSEUM
ARKEOLOGI OCH BYGGNADSVÅRD

Box 232 • 581 02 Linköping • 013 - 23 03 00 • www.ostergotlandsmuseum.se

Sammanfattning

Östergötlands museum utförde i oktober 2014 en kulturhistorisk inventering och kartering utefter del av Orrnäsån och inom fastigheterna Orrnäs 2:1 och Sväm 1:1, Ödeshögs socken och kommun. Insatsen föranleddes av planer på att ta bort vattenhinder för att underlätta för öring att vandra upp i ån, och uppgifter om kulturhistoriska lämningar utefter densamma. Arbetet gjordes på uppdrag av Länsstyrelsen Östergötland och ingår i projektet *Vårda vattendragens kulturarv*.

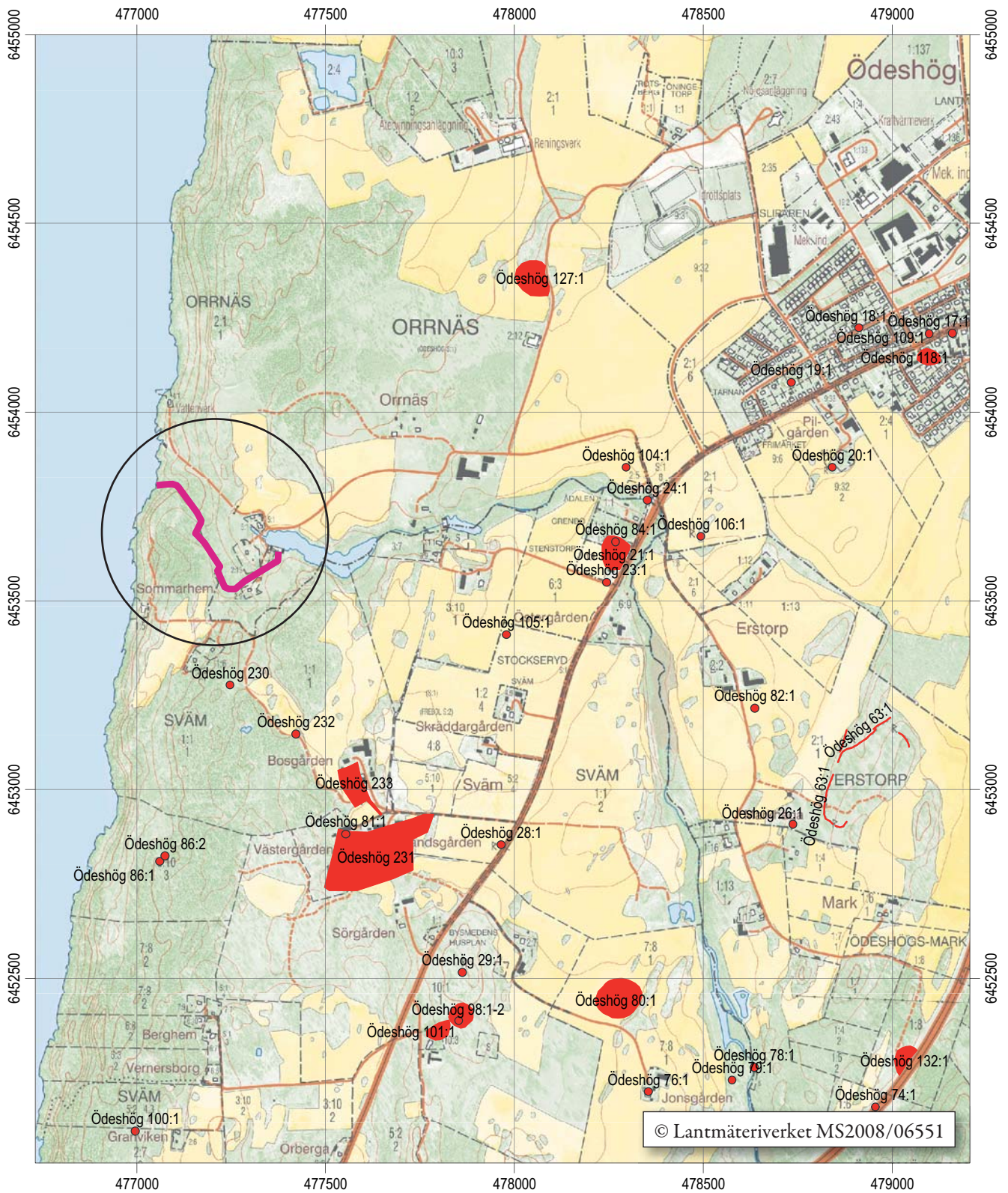
Sammanfattningsvis lokaliserades och dokumenterades resterna efter fyra vattendrivna industrier, två kvarnar, en såg och en spiksmedja. Sågverksamheten upphörde redan under 1800-talet men kvarnarna var i drift till början av 1900-talet. År 1918 byggdes en ny dammanläggning i åsträckans övre del för att leda om vattenflödet via en tub till ett vattenkraftverk. I och med detta avtog den vattenkraft som i cirka 200 år drivit kvarnarna och deras verksamheter upphörde.

Lämningarna efter de två kvarnarna och sågen (RAÄ-nr Ödeshög 235-237) bedömdes som Fast fornlämning då de anlades före år 1850. Spiksmedjans (RAÄ-nr Ödeshög 234) anläggningstid är oklar, dock belagd under sent 1800-tal och har status Övrig kulturhistorisk lämning, även om den i sitt sammanhang är väl värda att bevara.

Eva Klotz
arkeolog

Figur 2. Utdrag ur digitala Fastighetskartan med det aktuella området markerat. Skala 1:15 000.

Inledning

Östergötlands museum utförde i oktober 2014 en kulturhistorisk inventering och kartering utefter den västligaste delen av Orrnäsån och inom fastigheterna Orrnäs 2:1 och Sväm 1:1, Ödeshögs socken och kommun. Insatsen föranleddes av planer på att längs sträckan ta bort vattenhinder för att underlätta för öring att vandra upp i ån. I anslutning till det hade en förstudie av biotoper och vandringshinder tagits fram (IGNITA 2013), och där framkom att det i vattendraget fanns lämningar efter minst fyra vattendrivna verk.

Uppdraget utfördes av Östergötlands museum efter beslut från Länsstyrelsen Östergötland av den 15 september 2014, dnr 430-7920-14, inom projektet *Vårda vattendragens kulturarv*.

Uppdragsgivare var alltså Länsstyrelsen Östergötland som även svarade för kostnaderna. Ansvarig för inventeringen och karteringen samt utformningen av rapporten var undertecknad.

Områdesbeskrivning

Utredningsområdet, vattendraget, är ca 570 m långt, och löper i delvis brant terräng från en kraftverksdam i öster ner till sjön Vättern i väster. Längs sträckan är två naturliga fall och närmare Vättern mer plan terräng. Kraftverksdammen anlades 1918, då vattnet leddes om via tub till ett kraftverk intill sjöstranden norr om åns utlopp. I och med detta har vattenflödet utmed utredningssträckan minskat.

Området ligger cirka 1,5 km västsydväst om Ödeshögs samhälle och cirka 400 m fågelvägen öster om sjön Vättern. Vattendragets höjdskillnad är ca 35 m, och höjden över havet från cirka 85 (Vätterns yta) till 120 m.

Syfte

Syftet med inventeringen och karteringen var att utröna vilka lämningar som finns efter de verksamheter som förekommit utmed ån samt fastställa deras status. Kunskapsunderlaget skulle ligga till grund för eventuella vidare åtgärder i vattendraget.

Länsstyrelsen har också ett projekt *Vårda vattendragens kulturarv*, och till detta projekt behövs underlag över vattenburna lämningars bevarandeläge och status.

Metod och dokumentation

Utredningen inleddes med ett besök på plats för att tillsammans med Charles Eriksson, som driver projektet med att ta bort vandringshindren, och markägaren Stig Widell gå igenom förutsättningarna och få närmare information om kunskapsläget.

Därefter gjordes en kart- och arkivgenomgång för att få ett så gott underlag som möjligt till stöd för lokalisering och datering av de förväntade lämningarna. De arkiv som berördes var:

- Fornminnesregistret/FMIS (digitalt)
- Östergötlands museums topografiska arkiv
- Lantmäteriets digitala arkiv
- Ortnamnsregistret OAU. Institutet för språk och folkminnen (digitalt)
- Riksarkivet SVAR (digitalt)
- Östergötlands läns Brandstodsbolags arkiv (hos Brukskultur Åtvidaberg)

Fältarbetet utfördes under två dagar. Dokumentationen skedde genom inmätning med GPS gentemot den digitala Fastighetskartan, inlagd på handdator. Beskrivningen av lämningarna följer RAÄ/FMIS nomenklatur beträffande lämningstyper m m.

Deras status, det kulturhistoriska värdet, bedöms utifrån följande kategorier, efter RAÄ/FMIS anvisningar:

- **Fornlämning.** Lämning anlagd år 1850 eller tidigare och är därför skyddad enligt Kulturmiljölagen (SFS 1988: 950).
- **Bevakningsobjekt.** Lämningens status går inte att avgöra genom okulär besiktning utan måste utredas vidare vid en eventuell exploatering.
- **Övrig kulturhistorisk lämning.** Lämning med kulturhistoriskt värde och som inte uppfyller kriterierna för fornlämning. Länsstyrelsen kan dock i enskilda fall besluta om att fornlämningsförklara en sådan lämning om det finns särskilda skäl med hänsyn till dess kulturhistoriska värde. Hänsyn bör visas vid en exploatering.
- **Uppgift om.** Lämning som är känd genom tidigare uppteckningar eller muntliga källor men som inte återfunnits eller bedömts kvarligga.

Efter fältarbetet och genomgång av materialet togs återigen kontakt med Charles Eriksson och Stig Widell för informationsmöte. Där deltog också Ingrid Bergengren från Ödeshögs kommuns miljöenhet. Där informerade undertecknad om resultatet och vad som därtill gäller angående lagskydd och hänsynstagande.

Resultat

Under fältarbetet konstaterades fyra industrilämningar. Följande resultatredovisning är uppdelad i två stycken:

- Redovisning av vad som framkom i kart- och arkivstudierna vad gäller var och en av lämningarna/verksamheterna.
- Resultat efter fältarbetet med kort beskrivning av lämningarna, deras RAÄ-nr och status.

Anläggningarna är numrerade 1-4 och med de beteckningar som gavs av Orrnäs nuvarande markägare.

I bilaga 1 redovisas lämningarnas beskrivningar såsom de registrerats i Riksantikvarieämbetets fornminnesregister FMIS.

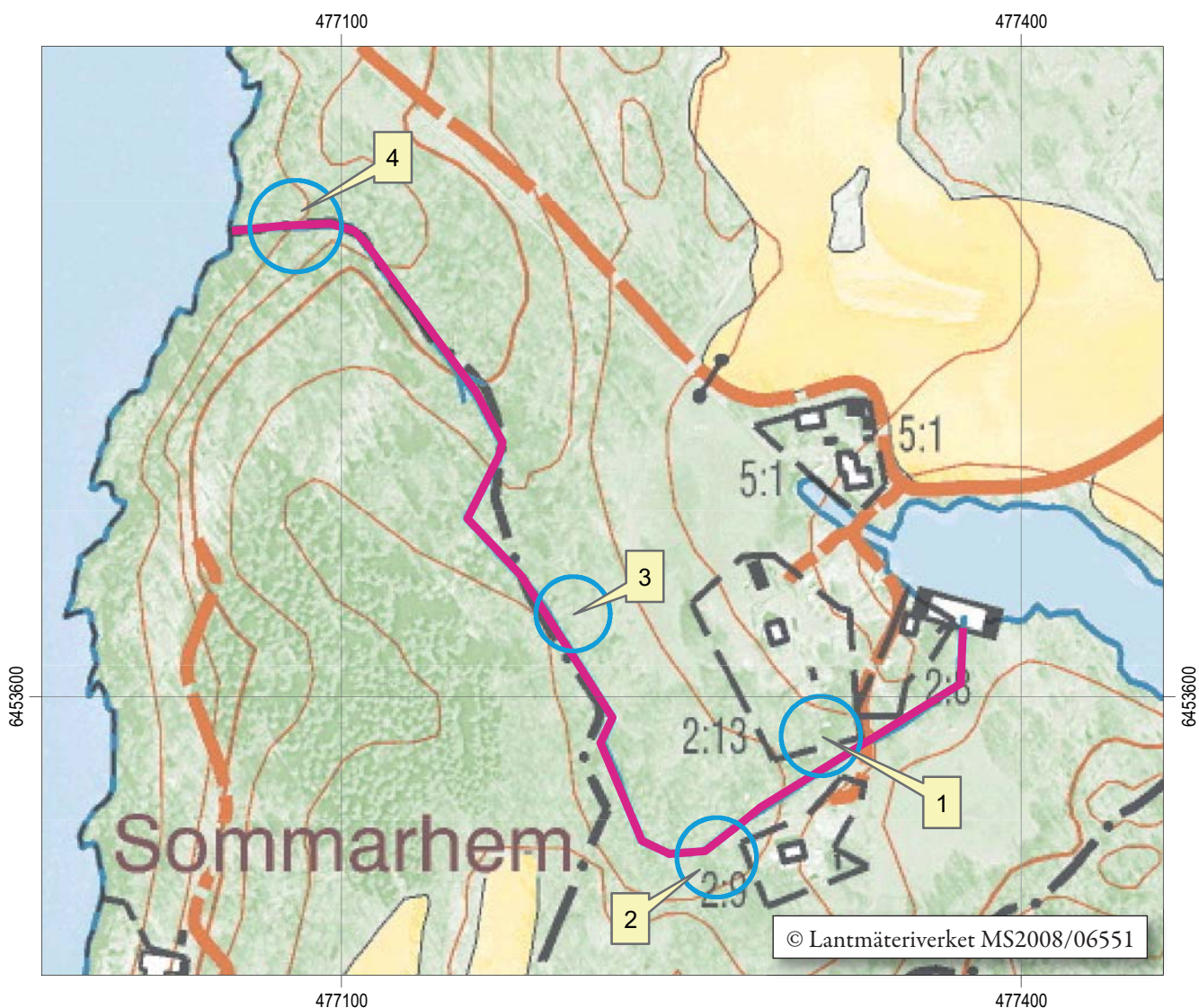
Dokumentationsmaterialet i form av foton förvaras på Östergötlands museum.

Resultat av kart- och arkivgenomgång

Orrnäsån utgör och har enligt alla tillgängliga källor utgjort gränsen mellan byn Sväm och Orrnäs gård. Ån har haft olika namn genom tiderna: Svämbån, Markån, Orrnäsån, och i den äldsta skriftliga källan Swenbo ån (Broocman, sid 633).

Byn Sväm omnämns första gången år 1318 och då som egen socken, ”.. ecclesie .. Sveem ..” (Ortnamnsregistret). Enligt samma källa övergick Sväm ”före reformationen” till by i Ödeshögs socken.

Gården Orrnäs (tillsammans med Allmänninge) omnämns första gången 1596 med namnet *Åranäs* (Ortnamnsregistret). Under drygt 100 år, från sent 1600-tal, ägdes godset av Nils Brahe och hans efterlevande släkt. I en beskrivning från 1818 sägs att

Figur 3. Utsnitt ur digitala Fastighetskartan, blad 64E 5h SO, med utredningsområdet markerat och de fyra anläggningarna numrerade. Skala 1: 3 000.

frälsegården Orrenäs är en de mest betydande gårdarna i Ödeshögs socken (Djurberg 1818).

Den äldsta kartan som uppvisar aktiviteter utefter åsträckan är från år 1726 (figur 3), där vattendraget benämns "lilla åhn" eller den "lilla årinnelen". Övriga storskaliga kartor som uppvisar anläggningar är häradsekonomiska kartan från 1868-77 och generalstabskartan från 1884. Dessutom finns ett par specialkartor över enstaka anläggningar, vilka redovisas under respektive rubrik och anläggning.

Vattenverken i ån omnämns först i skrift år 1760 då Broocman noterade att det "Utefter Swenbo ån ... 3 Mjöl Qwarnar äro inrättade" (Broocman, sid 633). I en senare skrift från 1918 sägs att på gården Orrenäs år 1871 fanns "två mjölkvarnar, en såg och Orrenäs manufakturmedja" (Ridderstad 1918, sid 749).

1. Orrenäs kvarn

På en karta från 1726 (figur 3) ser vi två kvarnar varav den högra är Åhrnäs qwarn. Frälsegården Åhrnäs hade faktiskt två "små qvarnar" utefter vattendraget men den

andra låg längre österut, närmare gården, och därmed utanför utredningsområdet.

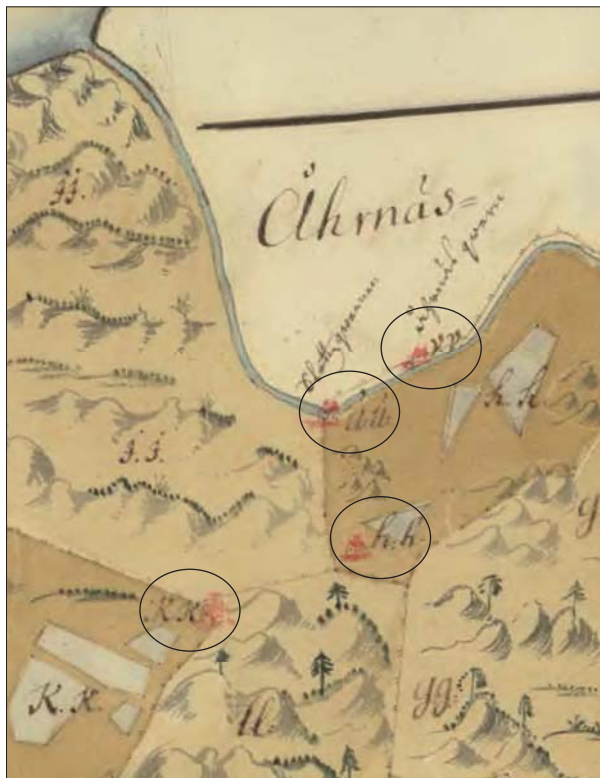
Kvarnen finns senare redovisad på kartor till och med generalstabskartan från 1884.

I mantalslängd för Orrenäs omnämns 1771 en kvarn "med 2 par stenar går höst och vår" (Riksarkivet SVAR, mtl 1771, bild 36). I den äldsta husförhörslängden från 1766 får vi också namnet på en mjölnare: Nils Goberg (Riksarkivet SVAR, hfl 1766, sid 114).

I Ortnamnsregistret anges att den aktuella kvarnen ibland kallad "Nedersta" eftersom den ligger vid nedersta Orrenäsafallet. Enligt samma källa finns uppgift om att det har funnits en smedja vid kvarnen och att den var nedriven 1958.

I samband med anläggande av kraftstation och därmed också ny dammanläggning gjordes 1918 en uppmätning av fastigheten där Orrenäs kvarnbyggnad är med (figur 4). Den nya dammbyggnaden avsnörde större delen av vattenflödet och därmed kunde inte verksamheten fortsätta.

På ett fotografi tagit i början av 1900-talet (se omslagsbild) kan man se taket och övre våningen av kvarnen.

Figur 4. 1726 års karta med Slottsqwarnen (uu) och Åhrnäs qwarn (vv). De boningar som ligger längre söderut (hh och kk) är två torp tillhörande Bosgården i Sväms by. Skala 1:5000.

Figur 5. Fastigheten med kvarnbyggnad och vattenränna i karta över lägenhet Sjövik nr 1, upprättad 1918. Skala 1:1000.

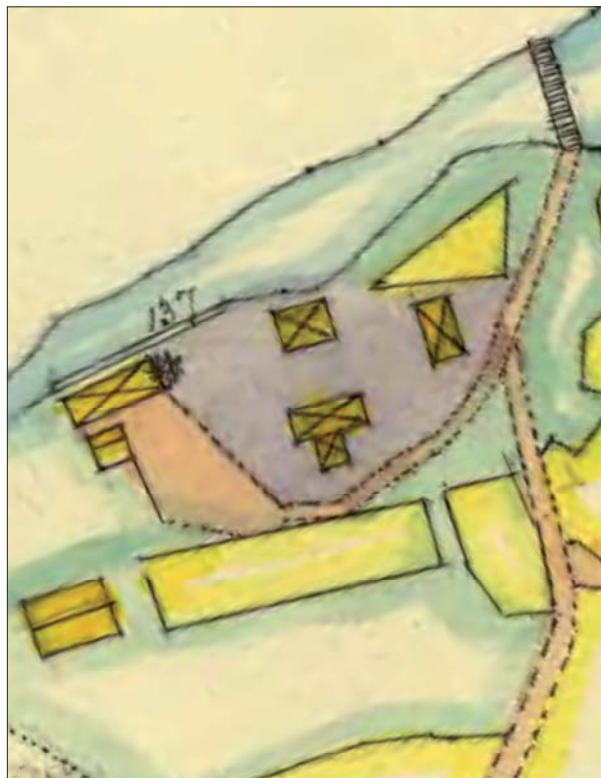
2. Sväms tullkvarn

På 1726 års karta är den nedre av de två kvarnarna namngiven som *Slottzquwarnen* (figur 3) och den beskrivs i akten som:

Ett Quarneställe norr om Bosgårds ägor, ingå huul och bygnad, öfver lilla åhn, som i Wetter-sjön löper, stundom af 2 och stundom af 3 par stenar inrättat, som taga mehr än höst och vår gående åhr, emädan om sommaren är rennelen torr att gå öfver, och Wintrane Kiälat att intet watten synes till, men eljest godt fall, och räntan deraf hemfaller till Wadstena Slätt, eller Crono Immediate kalladt, dock brukad af Possessoren wijd Bossgård, efter gammall wanlighet, som huus och Wårcke Wijdmakthåller.

Kvarnen brukades alltså av ägaren till Sväms Bossgård men avkastningen/räntan gick till Vadstena slott, därav namnet.

Några mjölnare finns också med i mantalslängderna från senare halvan av 1700-talet.

Figur 6. Mjölnarfastigheten med kvarnbyggnad (notera kvarnhjulet i ena kortsidan) och vattenränna i karta över lägenhet Kvarnfallet, upprättad 1918. Skala 1:1000.

Kvarnen finns senare redovisad på kartor till och med generalstabskartan från 1884.

Går man in i försäkringshandlingarna till Östergötlands läns Brandstodsbolag finns en detaljerad beskrivning av hur Sväms Bossgårds kvarn såg ut 1890 (försäkring nr 376), där hjulhuset över hjulgraven och övriga delen av kvarnen beskrevs separat:

1. *Qvarnhuset i 2ne våningar, med qvarnkammare, under tak af Tegel, en eldstad, 6 dörrar och 3 fönster. 11 ¼ m lång, 4 1/3 m hög och 6 ½ m bred.*
2. *Ett julhus på norra sidan av qvarnhuset under tak af nya bräder. 9 m lång, 3 ¼ m hög och 4 m bred. Till qvarnen räknas julhus, vattenrännor, 3 par stenar med vatten och kuggjul, 3 rullsiktat af siden, ett grynverk samt all innanredning och väggfasta inrättningar, nu förbättrat och i gott stånd.*

År 1918 upprättades en detaljerad karta över mjölnarfastigheten i samband med en försäljning av den och Sväms Bossgårds tullkvarn ”med verk och vattenfall samt allt hvad därtill hörer” till Orrnäs godsägare. Strax därefter lades verksamheten ner även här då den nya dammanläggningen byggdes och snörde av vattenflödet (se ovan).

I en senare försäkringshandling från 1920 beskrivs endast boningshuset och ladugården under Sväms Bossgårds Kvarn, vilket bekräftar att kvarnverksamheten då upphört. Kvarnen finns inte heller med på ekonomiska kartan från 1948 och var då sannolikt nedriven.

3. Ramsågen

På häradsekonomiska kartan från 1868-77 syns en symbol för såg och kvarn på angiven plats där det enligt markägaren legat en ramsåg (f.

Intressant att notera är att de båda mjölnarbostäderna till Orrnäs och Svämb betecknas som dels backstuga (Bs) och dels soldattorp (Stp).

I mantalslängden från 1784 år omnämns "en såg med ett bord" tillhörande Orrnäs gård (Riksarkivet SVAR, mtl 1784, bild 921). Enligt Ortnamnsregistret drevs sågen "i nedersta Orrnäsafallet" fram till 1884 eller 1885 och flyttades därefter till en plats närmare Orrnäs gård. Utifrån dessa uppgifter kan man anta att lämningen på platsen är den år 1784 omtalade sågen. Det är möjligt att här också drivits en kvarn, om man ser till uppgiften på häradskartan.

4. Spiksmedjan

Alldeles intill åns utlopp i Vättern, Åmunnen, har det enligt markägaren legat en spiksmedja. På Generalstabskartan från 1884 är en markering nedom sågsymbolen vilket sannolikt är smedjan.

I Ortnamnsregistret omtalas spiksmedjan och dess ägare, grosshandlare Svensson, som kallades Spiken eller Spikaorrnäs. Enligt husförhörslängder ägdes Orrnäs med Allminge åren 1852-68 av två bröder Svensson.

I en beskrivning från 1918 sägs att år 1871 såldes gården Orrnäs "... och Orrnäs manufakturmedja". (Ridderstad 1918, sid 749). Manufakturmedjan är med all sannolikhet spiksmedjan.

Figur 7. Detalj ur den häradsekonomiska kartan från 1868-77 med kvarnsymboler och längre nedströms en kvarn- och sågsymbol. Skala 1:4000.

Resultat efter fältarbete

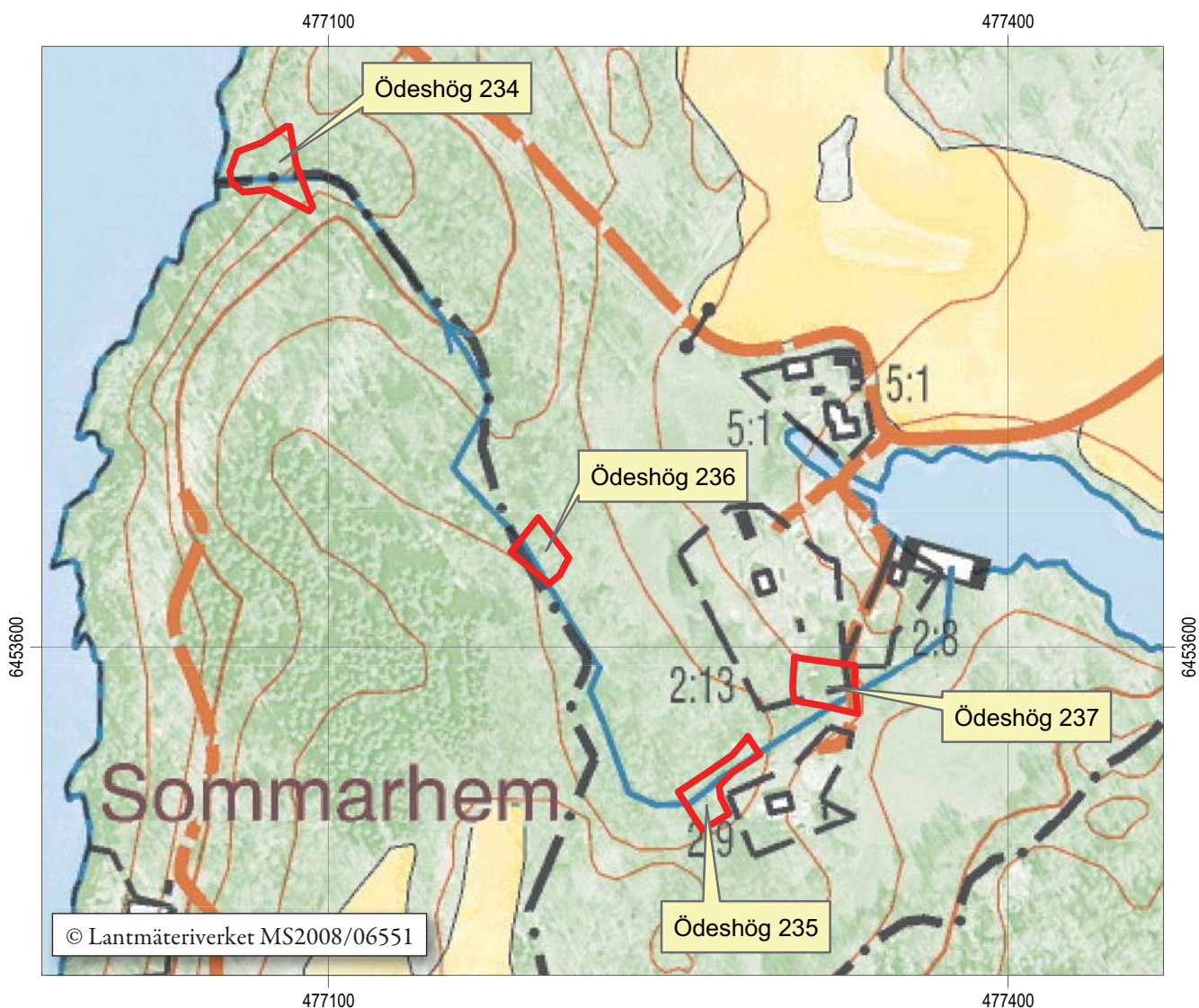
Inför fältarbetet gick undertecknad igenom området med markägare och representant för de som vill öppna upp vattendraget. Detta för att få information av dagens kunskapsläge samt var diskussioner kring rensning i vattendraget behövs.

1. Orrnäs kvarn

RAÄ-nr Ödeshög 237

Dammvallen är grusbelagd och med träövergång över vattenfåran. I dess norra del är ett igensatt vattenintag, varifrån en vattenränna uppstöttad på några stenfundament lett till en ca 10 m lång hjulgrav. Denna ansluter i norr till en kvarngrund indelad i två rum, med kraftiga och tämligen höga kallmurade murar/väggar. Utanför det mindre rummets vägg/mur är en grund med låg stensyll.

Kvarnlämningen ådöms status **Fornlämning** då den anlagts före år 1850.

Figur 8. Utsnitt ur digitala Fastighetskartan, blad 64E 5h SO, med registrerade lämningar angivna med tilldelade RAÄ-nr. Skala 1:3000.

Figur 9. Exempel på kallmurning, i grundens östra utsida.
Foto mot öster.

Figur 10. Exempel på kallmurning, i grundens östra utsida.
Foto mot nordöst.

Figur 11. I murarna noteras enstaka stenar med borrhål (röd pil). I bilden ses också två järntenar (gula pilar) som fästs i ett block för att staga muren. Foto mot nordöst.

Figur 12. Här skimtar i bakgrunden den bakre väggen av hjulgraven och till höger den breda muren söder därom, till vänster syns den södra väggen till kvarnens lilla rum. Foto mot sydöst.

Figur 13. Man ser tydligt var dammluckan varit. I mitten ojämnt stenmaterial och i sidorna mer vällagda stenar. Foto mot öster.

2. Bossgårds kvarn

RAÄ-nr Ödeshög 235

Nedanför Orrnäs kvarn och i vattenfårans SÖ del är en dammvall av ojämnt och kantigt stenmaterial. Mellan dess SÖ ände och mot en hög brant berghäll är en 1,5 m bred ränna, och från den mot SV ligger tre stenfundament som stöttat den träränna som lett vatten ner till en hjulhusgrund med kraftiga stenmurar kring en hjulgrav. På landsidan intill kan man idag endast ana det ca 10x10 m stora kvarnhuset, där bara en del av den bakre väggen återstår och en sockel med islagna

järnbultar. Här påträffades ett par delvis överväxta kvarnstenar liggande ovanpå varandra, den övre med bevarat järnband.

Bakom och sydöst om den bakre delen är en mycket tydligt utplanad och stenkantad "gårdsplan", tidigare i jämnhöjd med kvarnens övervåning (se omslagsbild).

Kvarnlämningen ådöms status **Fornlämning** då den anlagts före år 1850.

Figur 14. Två av de stenfundament som burit upp vattenrännan till hjulgraven. Foto mot sydväst.

Figur 15. Den smala rännan mellan dammvallen till vänster och berg till höger. I nedre långsida och kortsida är träresten. Foto mot nordnordöst.

Figur 16. Kallmurad långsida av hjulgraven. Foto mot norr.

Figur 17. Nästan helt överväxta kvarnstenar. Foto mot nordväst.

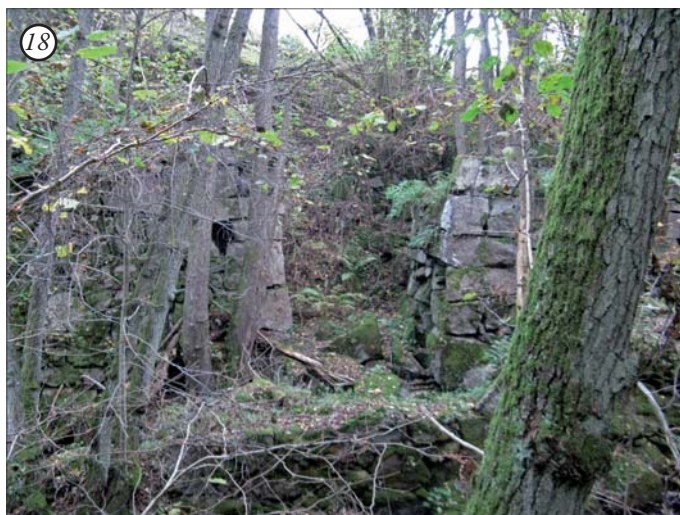

3. Ramsågen

RAÄ-nr Ödeshög 236

På en tämligen hög forsnacke är en mycket ojämn dammvall och från dess nordöstra ände har vattnet letts ner till en ca 15 m lång hjulgrav som är kantad av kraftig mur emot vattenfåran och höga murväggar mot åkanten. Högre upp i branta sluttningen är ytterligare en grundmur. I botten av dammvallens sydvästra del är en mindre 1 m bred och 0,5 m hög öppning varigenom vattenflödet går.

Lämningen ådöms status **Fornlämning** då den förmodas ha anlagts före år 1850.

Figur 18. Den 2,5 m breda öppningen mellan de två höga murarna/väggarna. Foto mot nordöst.

Figur 19. I botten av dammvallen syns en genomgående mindre öppning. Foto mot sydöst.

Figur 20. Närbild av den välbyggda öppningen i botten av dammvallen. Foto mot östsydöst.

Figur 21. Den lägre kallmuren sydväst om hjulgravens och den högre muren nordöst därom. Foto mot sydöst.

Figur 22. Här syns hur brant sluttningen är mellan de lägre murarna invid åkanten och den övre. Sluttningen fortsätter också ovanför den övre muren. Foto från sydöst.

4. Spiksmedjan

RAÄ-nr Ödeshög 234

Intill utloppet till Vättern, Åmunnen enligt Ortnamnsregistret, ligger resterna efter en spiksmedja. I tämligen svag V-sluttning finns intill en smedjegrund en stenmur med anslutande stenfundament som sträcker sig från Vätterns strand till i öster en något vinklad dammvall. Dammvallen utgörs av två låga skalmurar på ömse sidor om en ojämn och otydlig öppning för vattenflöde. Under ett par trädrötter i grunden, och i anslutning till kallmurad smidesplats, påträffades ett par mindre slaggstycken.

Lämningen ådöms status **Övrig kulturhistorisk lämning** då belägg saknas för anläggande före år 1850.

Figur 23. Kallmurning utefter berghäll intill sjökanten. Foto mot nordväst.

Figur 24. Tre påträffade slaggbitar under trädrötter.

Figur 25. Norra änden av den norra dammvallen. Foto mot sydväst.

Figur 26. Den norra dammvallen. Vid pilen till höger skimtar en ca 0,3 m h kant och nivåskillnad som sträcker sig 2 m mot blocket till vänster. Den ytan ligger i linje med de stenfundament som västerut ansluter till den långa stenmuren.

Kommentar till åtgärdsförslag

Vid den förstudie som gjordes 2013 (IGNITA 2013) föreslogs viss rensning i ån för att fisken ska kunna vandra uppströms. Tre av de fyra vattenverken ådömdes status fornlämning och får då ett lagskydd. Nedan följer några kommentarer till åtgärdsförslagen.

Mindre omflyttning av stenar förbi kvarnlämningarna borde vara möjligt utan att det lagskyddade området berörs.

Dammvallen tillhörande såglämningen, RAÄ-nr Ödeshög 236, är ett större vattenhinder. Rekommendationen av IGNITA är att göra en partiell avsänkning. Enligt uppgift är den lilla öppningen i dammvallens botten inte tillräcklig, att den lätt sätts igen och då krävs regelbunden rensning. Lämningen utgör en fornlämning och större ingrepp är inte att rekommendera.

Närmast Vätterns strand, vid smedjelämningen, föreslogs som akut åtgärd att ta bort den taggtråd som ligger i öppningen och därefter ta bort minst en sten i huvudfåran. Det antas inte möta något hinder om hänsyn tas till lämningarna.

Referenser

Tryckta källor

- Broocman, C F, 1760 (faksimil 1993): *Beskrifning över the i Östergötland befintlige...*
- Djurberg, D. 1818. *Geografiskt lexicon öwer Skandinavien eller de förenade rikena Sverige och Norige*. Örebro
- Ridderstad A: II:2, 1918. *Östergötlands beskrivning med dess städer samt landsbygdens socknar och alla egendomar*.
- Vatten och Fiskevårdsbyrån IGNITA. 2013. *Orrnäsan och Ålebäcken. Förstudie av biotoper och vattenbinder samt rekommendationer på fiskevårdens inriktning och framtida bedrivande*. Vallåkra.

Övriga källor

Östergötlands läns Brandstodsbolags arkiv, Ödeshög socken, mapp 147:2, försäkring nr 376, 1890. Förvaras hos Brukskultur Åtvidaberg, Åtvidaberg.

Digitala källor

Ortnamnsregistret. Institutet för språk och folkminnen

(www.sofi.se/ortnamnsregistret)

Riksarkivet SVAR

(www.svar.raa.se)

Mantalslängd, Östergötlands län, Ödeshög, SE/
RA/55203/55203.04/121 (1771:4)

Mantalslängd, Östergötlands län, SE/
RA/55203/55203.04/122 (1784).

Ödeshögs kyrkoarkiv, Husförhörlängd, SE/
VALA/00472/A I/1 (1766-1775)

Ödeshögs kyrkoarkiv, Husförhörlängder, SE/
VALA/00472/A I/10-13 (1850-1870)

Lantmäteriet

(www.lantmateriet.se/historiskakartor)

Lantmäteristyrelsens arkiv

Geometrisk ägomätning, Svämb nr 1-7, 1726, akt nr D151-70:1.

Lantmäterimyndigheternas arkiv

Karta Sjövik nr 1, upprättad 1918, akt nr 05-ödj-avs61.

Karta Kvarnfallet, upprättad 1918, akt nr 05-ödj-avs76.

Rikets Allmänna Kartverks arkiv

Häradsekonomiska kartan, Håstholmen 1868-77, akt nr J112-44-13

Generalstabskartan, Hjo 1884, akt nr J243-44-1

Tekniska uppgifter

Fastighet	Sväm 1:1 och Orrnäs 2:1
Socken	Ödeshög
Kommun	Ödeshög
Län och landskap	Östergötland
Fornlämningsnummer	RAÄ-nr Ödeshög 234 - 237
Ekonomiska kartans blad	64E 5h S Ödeshög
Koordinatsystem	SWEREF 99TM
Typ av undersökning	Kartering och inventering
Länsstyrelsens dnr	430-7920-14
Länsstyrelsens handläggare	Magnus Reuterdal
Länsstyrelsens beslut	2014-09-15
ÖLM dnr	310/14
ÖLM projektnr	531612
Uppdragsgivare	Länsstyrelsen Östergötland
Kostnadsansvarig	Länsstyrelsen Östergötland
Projektledare	Eva Klotz
Personal	-
Rapportarbete	Eva Klotz
Fältarbetstid	6 och 7 oktober 2014
Foto	Enbart digitala
Grafik	Eva Klotz
Renritning	-
Grafisk form	Lasse Norr
Dokumentationsmaterialet förvaras på Östergötlands museum.	
Ur allmänt kartmaterial	© Lantmäteriverket MS2008/06551
ISSN 1403-9273	Rapport 2014:47 © Östergötlands museum

Bilaga 1. Beskrivning av nya forn- och kulturlämningar

RAÄ-nr Ödeshög 234 Smideslämning

Område med lämningar efter spiksmedja, ca 10-40 x 35 m (N-S), bestående av dammanläggning, stenmur med sidofundament samt smedjegrund.

Dammanläggningen i områdets Ö del är ca 35 m l (NNV-SSÖ till VNV-ÖSÖ), bestående av två skalmurar, 13-14 m l, 3 m br och 0,3-0,7 m h. Den N muren ändrar i SSÖ mot ett rundat block, 3x2 m och 1,5 m h, och mellan det och den ÖSÖ muren är en 2-3 m br mycket ojämn och stenfylld ”öppning”.

Stenmuren, som sträcker sig från ovanstående stenblock till sjökant, är ca 25 m l (Ö-V), 2 m br och 0,5-1,5 m h, högst i V, med kallmurade sidor och ojämnare sten i mitten (skalmur). Längs med murens N sida och med 2-3 m:s mellanrum är fyra kvadratiska kallmurade stenfundament, 2x2 m st och 0,5-1 m h.

Smedjegrunden, intill och N om grundmurens V del (inklusive sidoutbyggnader), är ca 10x6 m (Ö-V), avgränsad i N och V av 0,4 m dj nedgrävd kant, i Ö något oklar begränsning med enstaka låga stenar. I grundens mitt(?) är ett stenfundament, 3,5x2 m (N-S) och 0,4 m h av 0,7-1 m st tämligen flata stenar, och intill och V om fundamentet en jordig förhöjning, 2,5x1,5 m (Ö-V) och ca 0,4 m h, helt täckt av rötterna till ett flerstammigt lövträd. Under en rot noterades tre små slaggbitar.

Mellan den N dammvallen/skalmuren och högre berghäll är en 2-3 m br nedgång till smedjan.

NÖ om grunden är en utplanad 6x4 m st yta (Ö-V) nedom brant S-sluttande hållberg. S om anläggningen har vattnet skurit in i åkanten och bildat en 15x2-10 m st (Ö-V) och ca 1,5 m dj breddad och delvis vattenförande fåra. Området bakom och Ö om dammanläggningen är låglänt och tämligen flack.

Uppgift finns om att det år 1871 fanns en manufaktursmedja på fastigheten. (Ridderstad 1918).

Antikvarisk kommentar: Kan möjligen vara anlagd före 1850 och ger visst ålderdomligt intryck, men enda belägg är från 1871.

Status: Övrig kulturhistorisk lämning.

RAÄ-nr Ödeshög 235 Kvarnlämning

Kvarnlämning, Sväms Bossgårds kvarn, ca 40x5-20 m (NÖ-SV), bestående av dammvall, 3 stenfundament, hjulhus med hjulgrav, kvarnhusgrund och 2 kvarnstenar.

Dammvallen, i områdets NÖ ände, är 7-8 m l (NV-SÖ) och 4-5 m br, av delvis kallmurad sten. Utanför NV änden en 3 m br öppning till den brantare åkanten. Mellan dess SÖ ände (med kallmurad kant) och lodrät bergsida är en 4 m l (NÖ-SV) och 1,5 m br ränna. I dess NV långsidas botten är en längsgående stock, även en tvärgående stockrest i botten av rännans övre NÖ kant.

De tre stenfundamenten, med ca 3 m mellanrum SV om rännan och intill en brant lodrät bergvägg i SÖ, är 2x1,5-2 m st och 1-1,5 m h med plan ovsida, av vällagda ca 2 m l tillhuggna stenar.

Hjulhuset är ca 10x8 m (NÖ-SV) med kraftig kallmurad stengrund, 1,5-4 m br och 0,5-1,5 m h, kraftigast och högst mot vattenfåran i NV, kring en 1,5 m br och ca 2 m dj hjulgrav, öppen mot SV.

Av kvarnbyggnaden, ursprungligen ca 10x10 m och belägen intill och SÖ om hjulhuset, återstår endast fragment av en bakre kallmurad vägg, 2 m l (NÖ-SV) och 1 m h (i foten av ett flerstammat lövträd). Den bakre kallmurade väggen var ursprungligen ca 2 m h. I S hörnet är en kvadratisk sockel, 3x3 m st och 0,4 m h, av underliggande stenar med tunn cementplatta ovanpå, och i den är två 0,1 m h järnbultar nedslagna. I övrigt är kvarngrundsytan ojämn och delvis sluttande från SÖ, av troligen inrasat överväxt material.

De två ovanpå varandra liggande kvarnstenarna, belägna 2 m SÖ om hjulhusets S hörn, är 1,4 m diam, den övre 0,2 m tj med kvarvarande järnband.

Äldsta belägg på karta från 1726 med namnet Slottsqvarn, med uppgift om att rëntan gick till Vadstena slott. Verksamheten drevs av Sväms Bossgård fram till 1918 då den såldes till Orrnäs, och i samband med detta upprättades en karta över fastigheten. Kvarnen revs inte långt därefter.

SÖ om och ovan den bakre väggen av kvarnhusgrunden är en ca 12x9 m m st utplånad och stenkantad yta från vilken varit ingång till kvarnbyggnadens övre våning.

Antikvarisk kommentar: Måtten något osäkra p.g.a. vegetation och många liggande träd i vattenfåran.

Status: Fornlämning.

RAÄ-nr Ödeshög 236 Sägverkslämning

Sägverkslämning, ca 20x15 m (NV-SÖ), bestående av hjulgrav och grundmurar samt intill och uppströms en dammvall.

Hjulgraven är ca 15 m l (NV-SÖ) och 2 m br, ojämn och delvis fylld av inrasade stenar, kantad i SV av en grundmur, 1,5-2 m br och 2 m h.

Två grundmurar, intill och NÖ om hjulgraven och längs med nedre delen av brant åkant, är vardera ca 6 m l (NV-SÖ), 2 m br och 3-6 m h, med en 2,5 m br öppning emellan sig. Längre upp i den branta sluttningen är ytterligare en grundmur, 3 m l (NV-SÖ), 2 m br och ca 3 m h.

Dammvallen, i områdets SÖ ände, är ca 10 m l (NÖ-SV) och 2-3 m h från dess nedre NV sida, och består av ojämna, kantiga och några huggna stenar. Mellan NÖ änden och åkanten är en 2,5 m br öppning i vilken noterades några brända tegelstensbitar. I dammanläggningens botten och synligt från NV är en rektangulär genomgående öppning, 1 m br och 0,5 m h.

Stenmaterialet och de ojämna och den branta bergsluttningen på vattendragets SV sida tyder på att stenar brutits loss. Några stenar bär spår av borrhning.

I en mantalslängd från 1784 års omnämns "en såg med ett bord" till Orrnäs gård. Enligt en anteckning i Ortnamnsarkivet drevs sågen "i nedersta Orrnäsafallet" fram till 1884 eller 1885 och flyttades därefter till en plats närmare Orrnäs gård. Äldsta kartbelägg är på häradsekonomiska kartan från 1868-77, med symbol för såg och kvarn. Markägaren har hört att här stått en ramsåg.

Antikvarisk kommentar: Utifrån källmaterial kan man anta att det är grunden efter den år 1784 omtalade sågen. Därför bedömd som fornlämning.

På häradskartan är en symbol för både såg och kvarn, men inget tyder på att här varit någon större kvarnverksamhet, vilket motiverar att inte registrera platsen som kvarnlämning.

Status: Fornlämning.

RAÄ-nr Ödeshög 237 Kvarnlämning

Kvarnlämning, Orrnäs kvarn, ca 25x20 m (VNV-ÖSÖ), bestående av dammvall, hjulgrav och kvarngrund.

Dammvallen, i områdets Ö kant, är ca 20 m l (N-S) och 3 m br med i S delen en 3 m st öppning med en träbro. Själva vallen är byggd av sten, senare delvis jordfyllt och grusbelagd vägbank. I dammvallens N del är en ca 3 m br (N-S) igensatt dammluckeöppning. Från den och västerut är fyra oregelbundna stenfundament som utgjort stöttor för vattenränna, fram till hjulgraven.

Hjulgraven är ca 10 m l (Ö-V), 2 m br och 0,5-1,5 m dj. Den kantas i S av en kallmurad stenmur, 9 m l (Ö-V), 1,5-2 m br och 0,5-1,5 m h, med i mitten markant nivåskillnad. I N kantas hjulgraven av en 1 m br och 1,5-2 m h kallmurning. Utanför hjulgravens V ände viker en torrlagd vattenfåra rundat av ca 4 m mot S och den naturliga vattenfåran.

Kvarngrunden, intill och N därom samt ca 7 m nedom och V om dammvallens N del, är ca 15x10 m (Ö-V), med i V, N och Ö kallmurade väggar kring ett utrymme indelat i två "rum" och med en 3 m br öppning i N. Det mindre Ö rummet är 6x3 m (Ö-V), öppet mot V, och det V större ca 8-9 m i sida. De kallmurade väggarna är 1-3 m br och 2-3 m h, och 1,5 m upp på den V väggen är en glugg, 0,3 m br och 0,8 m h. Intill den utifrån 1 m h väggmuren i NÖ är en grund, 5x2,5 m (Ö-V) med i V, N och Ö sidorna en 0,3-0,4 m h ojämn stensyll.

I områdets S del är flera fallna lövträd. Det större rummet är mycket ojämnt av överväxta sopor och en stor ansamling krossade tegelpannor. I det lilla rummet var vid besiktning 2014 upptravat hela tegelpannor.

Äldsta belägg på karta från 1726, Åhrnäs kvarn. Finns också med på en karta upprättad 1918 men revs troligen inte så långt därefter.

Status: Fornlämning.

Östergötlands museum utförde i oktober 2014 en kulturhistorisk inventering och kartering utefter del av Orrnäsan inom fastigheterna Orrnäs 2:1 och Sväm 1:1, Ödeshögs socken och kommun. Insatsen föranleddes av planer på att ta bort vattenhinder i vattendraget, där det också fanns lämningar efter vattendrivna verk. Arbetet gjordes på uppdrag av Länsstyrelsen Östergötland och ingår i projektet *Vårda vattendragens kulturarv*.

Utefter sträckan har det legat fyra vattendrivna verk, två kvarnar, en såg och en spiksmedja, och lämningarna efter verksamheterna är betydande. Kvarnarna och sågen var i bruk på 1700-talet och utgör därmed lagskyddade fornlämningar (RAÄ-nr Ödeshög 235-237). Spiksmedjan (RAÄ-nr Ödeshög 234) är belagd från mitten av 1800-talet och är, trots status *Övrig kulturhistorisk lämning*, bevarandevärd.

ISSN 1403-9273
Rapport 2014:47